

ИЗБЕГЛИЦЕ ПРЕД КАПИЈАМА СРЕДЊОВЕКОВНИХ МЕДИТЕРАНСКИХ ГРАДОВА

(Три примера)¹

Радивој Радић

REFUGEES AT THE GATES OF MEDIEVAL MEDITERRANEAN CITIES

(Three examples)

Radivoj Radić

Abstract: *From the oldest periods of the world history, there have had been population movements, for various reasons. These phenomena have become to be known as 'migrations'; the term that has in the meantime become a scientific one. A special kind of the forced movement of people was caused by the invasions of enemy armies, famines, or epidemics. Under such dire circumstances many would decide to seek refuge and safety somewhere else. Very often great numbers of the endangered population would storm from the continental areas towards the seashores in order to reach the safe haven in the coastal towns, or nearby islands. This brief text will speak about three Mediterranean towns – Split (1242), Thessaloniki (around 1297) and Dubrovnik (1303. and later) – that had to deal with the refugees that came to their gates in the Middle Ages.*

Keywords: *Migrations, Middle Ages, refugees, Split, Thessaloniki, Dubrovnik, invasions, famine, epidemic.*

Људи од пера су склони да сеобе, односно померања становништва која су изазвана недраговољним подстицајима, посматрају као нешто најтужније у животу човека. Међутим, од најстаријих епоха светске историје, из разних разлога, долазило је до кретања становништва. За те појаве се углавном усталио назив „миграције“ (од лат. *migro* = селити се, пресељавати се, отићи) и задобио обележја стручног термина (СИЭ 1966, 419; **Hatschikjan, Troebst 1999**, 32–34). Миграције су имале важну улогу у насељавању континената, утемељивању држава и формирању њиховог становништва. Већ у раздобљу раног палеолита људи су се селили по кон-

---

¹ Овај рад је настао на пројекту бр. 177015 под насловом „Хришћанска култура на Балкану у средњем веку: Византијско царство, Срби и Бугари од 9. до 15. века“ који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

тинентима Старог света, а повлачење ледника дозволило је човеку да допре до северних подручја евроазијског копна. Међу велике миграције спадају пресељење семитских народа у Међуречје, долазак „народа мора“ у Источно Средоземље, насељавање Келта у западној и југоисточној Европи (СИЭ 1966, 419–420). Ипак, највећим миграционим померањем сматра се тзв. Велика сеоба народа (IV–VII век) (DMA 1983, 88–97; LM 1999, 1822–1824), после којег је, хронолошки гледано, дошло до ширења Арабљана по земљама Блиског истока и северне Африке (VII–VIII век) (СИЭ 1966, 419; Хурани 2016, 60–76), као и спуштања Нормана са крајњег севера европског континента до средишњих области Медитерана (крај VIII–почетак XI столећа) (Пеинтер 1997, 199–216, 228–231).

Посебну врсту присилног кретања људи чинила су она која су изазвана најездама непријатељских војски, појавом глади, епидемија или неке друге пошести. У таквим кардиналним ситуацијама многи су се одлучивали да на неком другом месту потраже спас и сигурност. Веома често су гомиле угрожених невољника хитале из континенталних области према морским обалама како би у тамошњим градовима, каткад, у случају нарочитих опасности, и на оближњим острвима, досегле безбедно прибежиште. У овом малом прилогу биће речи о три медитеранска града – Сплиту, Солуну и Дубровнику – који су се током средњег века суочавали са избеглицама које су се појављивале пред њиховим зидинама.

Сплит, 1242. године

Западна Европа је у XIII столећу са пуно разлога била опчињена Монголима. Хитри одреди њихових коњаника, који су били у стању да за кратко време не само превале него и опустоше огромна пространства, сејали су ужасан страх и, сматрали су неки, најављивали време Антихриста. Чинило се да „нови“ Хуни долазе ниоткуд, да попут најгоре пошести руше све пред собом и да им је на бојном пољу немогуће одолети. Познат је татарски напад на источну Европу у периоду 1220–1222, а нарочито чувена експедиција из 1241–1242. године када су тешко пострадале Пољска, Шлезија, моравске и словачке земље, нешто мање чешке области и посебно Угарска. Тада су Монголи избили и на Јадранско море, а онда су се преко Србије и Бугарске вратили, па је њихов вођ Бату 1243. године у областима горњег тока Волге основао Златну Хорду (Павлов 1991, 24–33; Кораћ, Радић 1998, 250 н. 20 са навођењем релевантне литературе). У Азији су Монголи освојили многе велике градове, као што су Самарканд и Бухара. Древни Багдад су заузели после дуже опсаде а становништво у знак одмазде масакрирали у фебруару 1258. године. Покољи које су Монголи починили запањили су свет (Радић, Кораћ 2001, 500–502).

Због тога је разумљиво што се у западној Европи јавило упадљиво занимање за њихово порекло, обичаје и ратну технику. Ова заокупљеност – није претерано рећи и опседнутост! – потрајала је око једно и по столеће. Отуда се раздобље од 1200. до 1350. године, како је одавно проницљиво запажено, може означити као „монголски период“ у историји географских открића (**Hennig 1953, 2**).

Као што је речено, у походу из 1241 – 1242. године, Монголи су опасно угрозили Угарску и избили на Јадранско море. Најподробнија сведочанства о овим догађајима оставио је Тома, архиђакон сплитски, историчар и политичар. Он је потицао из романске породице и рођен је у Сплиту око 1200. године, а завршио је правне и богословске студије у Болоњи (**Soldo 1968 – 1969, 376 sl.; Matijević Sokol 2002, 35 – 36**). По повратку у родни град, који је уживао широку аутономију, Тома је обављао низ дужности: био је градски јавни нотар, потом каноник, а 1230. године изабран је за архиђакона сплитске метрополитанске цркве. За њега се наглашава да је био типичан представник средњовековног муниципализма, те је доследно и упорно настојао да град Сплит задржи своју аутономију, а то је значило да не припадне ни Угарској, ни хрватској феудалној господи, ни Венецији. Тома је са истим полетом бранио начело да црква треба да остане независна од световних власти и да у далматинским градовима лаици немају право да бирају бискупе (**EJ 1971, 348** са подробним навођењем старије литературе). Сплитски каноник се упокојио 8. маја 1268. године (**Matijević Sokol 2002, 34**).

О пустошењу угарских земаља током 1241. и 1242. године писао је и Томин савременик Руђеро из Апулије (око 1200 – 1266) у делу „Жалосна песма о уништењу угарске краљевине од стране Татара (*Carmen Miserabile super Destructione Regni Hungariae per Tartaros*)“ (**Rogerije iz Apulije, 52 – 101**), али је углавном остао усредсређен на догађаје који су се одиграли у унутрашњости, док приморске градове Сплит и Трогир уопште није ни поменуо.

Испод пера угледног духовника Томе Архиђакона изашло је дело *Historia Salonitana*, тј. историја солинске, односно сплитске цркве од римских времена до његовог доба. О Томином делу постоји опсежна, али контроверзна литература (**Matijević Sokol 2002, 11 – 26**). Како било, он је свакако добар извор за средњовековну хрватску историју, као и за доба татарске најезде (1241 – 1242).²

Тома започиње своје казивање о упаду Татара у Угарску реченицом пуном слутње и опомене: „Пете године за владања Беле, сина Андрије, краља

² У току писања рада нису ми биле доступне публикације: Toma Arhidakon, *Historia Salonitana*, predg. i prev. O. Perić, koment. M. Matijević-Sokol, studija o Tomi R. Katičić, Split, 2003 i Thomae Archidiaconi Spalatensis *Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum* / Archdeacon Thomas of Split: *History of the Bishops of Salona and Split*, edd. O. Perić et al., Budapest, 2006. Користио сам старо издање (**Thomas Archidiaconus, 1 – 212**) и стари превод (**Rismondo 1960, 11 – 107**).

Угарске, друге године Гарганове, кужни се народ Татара приближио угарским странама“ (**Thomas Archidiaconus**, 132–133; **Toma Arhidakon**, 74). Гарган је био потестат, односно управник града Сплита, а угарски краљ је Бела IV (1235–1270). У даљем тексту је опет злокобна реченица: „А у оно је време, и то године отеловљења хиљаду CCXLI (= 1241), шестога дана прве половине октобра, у недељу, по други пут настало помрачење сунца, и читав се је ваздух замрачио; и све је обузео велики ужас...“ (**Thomas Archidiaconus**, 139–140; **Toma Arhidakon**, 74). Глас о погубном доласку Татара стигао је до Угара, али га већина њих, како истиче сплитски прелат, није схватила довољно озбиљно.

У наставку Тома подробно пише о сукобима на простору Паноније у којима Мађари нису успевали да одоле налетима дошљака из Азије. Може се прочитати како је „цела земља, као скакаквцима, била испуњена непријатељским четама, које нису имале никаквог милосрђа.... Тада си могао видети све цесте, сва места густим лешинама испуњена... све су отимали, палећи куће, скрнавeћи цркве“ (**Thomas Archidiaconus**, 164–165; **Toma Arhidakon**, 78–79). Краљ Бела IV је са малом пратњом најпре избегао у Аустрију (**Рокаи 2002**, 75). „Смртоносни мач је прождирио мушкарце, жене, старце и малишане“ (**Thomas Archidiaconus**, 16; **Toma Arhidakon**, 80). Татари су опустошили Ердељ, док се угарски краљ са породицом вратио из Аустрије и обрео у Загребу (**Thomas Archidiaconus**, 168; **Toma Arhidakon**, 81).

Вест о победи Татара над Угрима одјекнула је надалеко тако да се, наводно, чак и цар Фридрих II Хоенштауфен (1212–1250), највећи владар западне Европе у XIII веку, толико узнемирио да није мислио о отпору, него о скровишту. Тома је забележио: „... готово се је читав свет тресао, и толики се страх раширио по свим покрајинама, да се никоме од њих није чинило да ће умаћи поганим рукама“ (**Thomas Archidiaconus**, 171; **Toma Arhidakon**, 83. Уп. **Рокаи 2002**, 75).

Свестан велике опасности, Бела IV је супругу Марију и сина послао у приморске крајеве, а са њима и много блага и тело Светог Стефана краља (997–1038). Угарски владар је молио грађане Сплита „да преузму ове ствари на чување, а краљицу са сином држе под својом верном заштитом“ (**Thomas Archidiaconus**, 171; **Toma Arhidakon**, 83). Краљицу су, међутим, неки непријатељи Сплићана одговорили да оде у тај град, те је она одсела у Клису, тврђави смештеној на путу у унутрашњост копна и удаљеној неколико километара од Сплита. Уз њу је био и велики број удовица погинуле угарске господе. Сплићани, које предводи потестат Гарган, молили су краљицу да пређе у Сплит, али је она то одбила. Како било, житељи овог града су наставили да је обасипају поклонима, да је обилазе и да јој указују почаст (**Thomas Archidiaconus**, 172; **Toma Arhidakon**, 83).

На другој страни, Татари су наставили своја пустошења. На руку им је ишла и оштра зима – већ је био јануар 1242. године – која је замрзла водене

токове и олакшала им кретање (Рокаи 2002, 75). Они су најпре запалили Будим, а потом и Острогон, док им је, захваљујући глибовитом мочварном терену, одолео Стони Београд (данас Секешфехервар) (Thomas Archidiaconus, 173; Toma Arhidakon, 83; Rogerije iz Apulije, 115 – 118).

Угарски краљ се у страху, предосећајући долазак Татара, из Загреба „са целокупном својом пратњом спустио на море“ (Thomas Archidiaconus, 173; Toma Arhidakon, 84. Уп. Soldo 1968 – 1969, 383). У наставку Тома додаје: „Тада су се различити људи тражећи различите збегове распршили по свим приморским градовима, који су се чинили ближи за бежање, а краљ и сав цвет остатака Угарске дошао је у Сплит. Били су, наиме, у краљевској пратњи многи прелати цркава, више првака и барона; остали, пак, народ једног и другог пола и доби био је готово безбројан. Када се господин краљ приближавао улазу града, читав клер и народ изашавши у опходу, дочека га с дужним поштовањем дајући му међу зидинама коначишта, колико је год он сам хтео“ (Thomas Archidiaconus, 173; Toma Arhidakon, 84). У наставку су побрајани световни и духовни великодостојници који су били с Белом IV. Сплићани су их примили веома благонаклоно и, како истиче Тома, чинили све што је било по краљевој вољи. Једино Бели IV нису могли брзо спремити галију коју је тражио како би, евентуално, у крајњој нужди отпловио на неко од острва. Угарски владар то није мирно примио него је са женом и свим благом отишао у суседни град Трогир у нади да ће ту имати јачу заштиту због близине острва (Thomas Archidiaconus, 173; Toma Arhidakon, 84 – 85. Уп. Рокаи 2002, 76 – 77).

На другој страни, истиче сплитски духовник, словенски живаљ у унутрашњости копна се посакривао по брдима и шумама. Татарски вођ је хитао за краљем да га сустигне брзо прелазећи преко „беспутних места и непроходних планина, куда никада војска није прошла“ (Thomas Archidiaconus, 174; Toma Arhidakon, 85). Међутим, када је сазнао да се Бела IV већ налази у Приморју, на сигурном, успорио је, али не и зауставио кретање. У немоћном бесу је наредио да се побију сви заробљеници које су татарски одреди водили из Угарске. Део Татара је стигао пред Сплит чијим становницима се учинило да су то заправо Хрвати будући да нису веровали да ће Татари тако брзо доспети пред њихов град. Дошљаке из Азије су, међутим, препознали избегли и застрашени Угри који су били у граду и одмах похитали у цркве уз јадиковке „Јао (нама) јаднима, чему је вредело сломити се толиким мучним бежањем“ (Thomas Archidiaconus, 175; Toma Arhidakon, 85).

У паничном страху је био велики број Угара који су обитавали ван градских зидина. Тада, наставља своје казивање Тома Архиђакон, „они који су бежали међу зидине извршили велики притисак на сва врата града. Остављали су коње и животиње, одела и кућни прибор, па не чекајући ни саму децу, јер их је гонио гвоздени шиљак смрти, трчали су на сигурнија места“ (Thomas Archidiaconus, 175; Toma Arhidakon, 85). У описима ових бурних

догађаја, сплитски духовник исказује драгоцену смисао за подробност и живописно казивање.

Према Томиним речима, Сплићани су се веома добро показали према људима у највећој невољи који су нахрупили у њихов град. Учени каноник је записао: „А Сплићани, пак, указујући им велику милост и човечност, примали су их на конак и њихову су оскудицу, колико су могли, ублажавали. Али толико је било мноштво бегунаца, да их кућна склоништа нису могла примити, него су остајали по путевима и улицама... Једни су се сакривали у мраку подземних сводова, други чистећи нечист из слепих улица и крипта, трећи су остајали где су могли, а и под шаторима“ (**Thomas Archidiaconus**, 175 – 176; **Toma Arhidakon**, 85 – 86). Све оне који нису успели да уђу у град, већ су остали у пољу, Татари су немилосрдно убијали. Међутим, пошто су обишли и пажљиво осмотрили бедеме града, азијски ратници су схватили да га не могу лако освојити, те су се повукли. Уз то, понестајало им је хране за коње јер је већ био почетак марта и сурови мразеви.

Уверени да је Бела IV у Клису, Татари су напали град, али су пред његовим зидинама такође били немоћни. У међувремену су сазнали да је угарски владар у Трогиру, па су се тамо запутили, док се део поново приближио Сплиту. У граду је настала пометња јер је страх Угара прешао и на Сплићане, па су неки почели да размишљају да крену пут суседних острва. Ту атмосферу су подгревале разне гласине. Краљ је најпре био спреман да супругу са благом смести на унајмљени брод и пошаље према острвљу, куда би се, уколико то ситуација изискује, потом и отиснуо „а он сам, боравећи на некој лађи, возио се помоћу веслача, посматрајући непријатељске чете и очекујући исход догађаја“ (**Thomas Archidiaconus**, 176; **Toma Arhidakon**, 86). Међутим, краљ напослетку ипак није отпловио на нека од суседних острва (**Рокаи 2002**, 77).

Татарски вођ је схватио да је за освајање Трогира неопходно савладавање воде, која је град одвајала од копна и која је била дубока и пуна муља, па се повукао. Ипак, он је љутито запретио браниоцима, али су они, претходно посаветовани од краља, одговорили ћутањем. Татарски вођ је онда подигао војску и после боравка у Хрватској и Далмацији, којом приликом је пет или шест пута долазио пред ове градове (Сплит, Трогир и Клис), отишао даље (**Šišić 1975**, 194 – 196. Уп. **Soldo 1968 – 1969**, 383; **Узелац 2015**, 47 – 50 са навођењем новије литературе). Схвативши да их не може запосести, пошао је преко „српског краљевства, које се зове Рашка“, а потом поред Дубровника где су азијски ратници могли нанети само малу штету. Следећа мета њиховог кретања био је Котор, који су запалили, а потом су напали градове Свач и Дриваст, те су, прешавши преко целе Србије, дошли у Бугарску (**Thomas Archidiaconus**, 177; **Toma Arhidakon**, 86 – 87. Уп. **Павлов, Атанасов 1994**, 5 – 20; **Узелац 2015**, 50 – 52). У угарским земљама је тада завладала страшна глад која је однела велики број живота. „Угарско је краљевство“ – завршава Тома своје казивање о татарској најезди – „без прекида бичевано за три

године, по божјем је суду не малу казну платило за своје грехе“ (**Thomas Archidiaconus**, 178; **Toma Arhidakon**, 87).

Солун, око 1297. године

После арабљанског запоседања великих византијских центара у VII веку – Антиохије у Сирији (638) и Александрије у Египту (646) – Солун је постао други град Византијског царства (**Tafraли 1913**, 1–291; **Browning 1995**, 91–104). Тако је било све до 1423. када су Византинци, немоћни пред наступајућим Османлијама, град предали Венецији, односно 1430. године када је дошао у турске руке (**Острогорски 1959**, 519). Током дуге и бурне историје Солун је био изложен нападима разних племена и војски, али су његове зидине у више наврата заустављале насртљиве нападаче – Аваре, Словене, Бугаре, Каталанце. Дешавало се да су у нади да ће пронаћи спас према граду Светог Димитрија хитали и житељи разних делова Македоније који су били угрожени упадима непријатељских војски. Један такав случај се збио у последњим годинама XIII века.

Доласком на престо краља Стефана Уроша II Милутина (1282–1321) византијско-српски односи ушли су у нову фазу (**Станојевић 1937**, 1–43). Већ у првој години владавине нови српски краљ је предузео офанзиву и запосео важан град Скопље на Вардару и делове Македоније као што су Горњи и Доњи Полог, Овче поље, Злетово и Пијанец у подручју Брегалнице (**Јиречек 1952**, 187 сл.; **Laiou 1972**, 93–101; **ИСН 1981**, 439). Следеће 1283. године најпре су татарски одреди, налазећи се у византијској служби, упали у српске земље, али су доживели тежак пораз. Онда је уследио поход коју су предводили браћа Милутин и Драгутин и том приликом је српска војска код Христопоља избила на Егејско море, а опљачкане су струмска и серска област. У току 1284. године у српске руке су дошли градови Пореч, Кичево и Дебар (**ИСН 1981**, 441, 443), а онда су сукоби углавном попримили карактер пограничног четовања, с тим што је иницијатива непрестано била на српској страни.

Свестан озбиљности ситуације, цар Андроник II Палеолог (1282–1328) је настојао да некако, ратом или дипломатијом, умири стање на граници према Србима, поготово у светлости чињенице да су га из Мале Азије, као последица турског ширења, вребале још веће претње. Ваљани војсковођа Михаило Главас је по василевсовом наређењу 1297. године стао на чело великог противнапада који се, међутим, неславно завршио. У том критичном тренутку према Солуну су се усмериле многобројне византијске избеглице из разних делова Македоније.

Георгије Пахимер, византијски историчар који у свом делу обухвата другу половину XIII и прву деценију XIV века (**ВИИНЈ VI**, 1–11; **Neville 2018**, 237–242 са богатом библиографијом), забележио је следеће: „Стога је, дакле,

и стратег који је столовао у Солуну (Михаило Главас) и који је на одбрани радио на достојан начин, али који је забринут што је био окружен многим људима, избеглим из својих домова, који су час одлазили а час пљачкали по околини око капија, због тога и због таквих очајавајући саветовао владару преко гласника да се послужи неким уговорима, нарочито због тога што су источне области трпеле од налета Персијанаца (Турака)“ (**Pachymérès**, 299; **ВИИНЈ VI**, 36–37). У ову реченицу, између осталог, стала је целокупна трагедија људи који су напустили своја огњишта, запутили се у неизвесност и тумарали унаоколо око бедема града Светог Димитрија.

Када није успела оружјем, византијска страна се окренула дипломатији и тако су почели чувени преговори о браку краља Милутина и принцезе Симониде. Житељи Солуна су у првим месецима 1299. године са олакшањем дочекали Теодора Метохита јер је мировни договор био на видику. Опуномоћени изасланик цара Андроника II Палеолога свратио је у други град Царства на свом петом и показало се последњем путовању у Србију (**Mavromatis 1978**, 96–98; **ВИИНЈ VI**, 36–37). Сукоб је окончан браком краља Милутина и принцезе Симониде и споразумом који је, напосокон, Византинцима донео толико прижељкивани мир (**Ласкарис 1926**, 55–84; **Нуждин 1997**, 96–109; **Станковић 2012**, 103 сл.).

Дубровник, 1303. године и касније

Дубровник (Рагуза) био је веома значајно средиште за поморску трговину и као посредник играо је истакнуту улогу у трговини металом између залеђа Балканског полуострва и Запада током XIII, XIV и XV века (**ODB 1991**, 665). Како бележи византијски историчар Лаоник Халкокондил, град је подигнут да буде сигуран, па су га опасали моћним бедемима, а постао је најславнији од свих на том подручју. Рагузом се веома добро управљало, а послове је водила аристократија која је свој град украсила разним здањима (**Радић 2016**, 271). Нарочито су живахне биле трговачке, али и не само трговачке везе Дубровника и залеђа, односно Дубровника, с једне, и Србије и Босне, с друге стране (**Foretić 1980**, 55–325). У тим везама важно место је заузимао и разнолики промет људи у који спада и невољама подстакнут долазак словенског живља пред градске капије.

Тако је до навале словенског живља на Дубровник дошло првих година XIV stoleћа, најпре као последица рата између Србије и дубровачке републике (**Крекић 1976**, 417–423), а затим и познатог сукоба краља Милутина (1282–1321) и краља Драгутина (1276–1282) (**Динић 1955**, 49–82). Велико веће је 22. септембра 1303 забранило житељима града и дистрикта да примају словенске придошлице који су стизали сами или са породицама. Штавише, није било дозвољено ни да се дошљацима издају куће у закуп, а оне који се у току следећа два месеца ипак населе требало је истерати. Ова одлука се није

односила на властелу краља Драгутина која је с породицама већ боравила у граду и на трговце који су ту доносили храну (**Monumenta Ragusina II**, 300; **Monumenta Ragusina V**, 58. Уп. **Динић-Кнежевић 1995**, 233–234). Сачувана сведочанства казују да у то време у залеђу није било довољно жита и да су, притиснути глађу, многи долазили до градских бедема у нади да ће се спасти најгорег. Тако је у августу 1303. године Веће умољених дозволило свима који доведу жито у град да извезу једну четвртину и продају је „Словенима“ (**Monumenta Ragusina V**, 57–58. Уп. **Динић-Кнежевић 1969**, 80; **Динић-Кнежевић 1995**, 234). Наравно, разложно је претпоставити да би се таква продаја жита обавила по знатно вишој цени од оне коју им је Општина нудила (**Динић-Кнежевић 1995**, 234).

До нове глади у српским земљама и поновне навале очајног словенског живља на Дубровник дошло је 1318. године. И у овом случају радило се о последицама војевања између краља Милутина и Дубровника (1316–1317) (**ИСН 1981**, 473), а такође и сукоба краља Милутина и угарског краља Карла Роберта (1309–1342) (**ИСН 1981**, 474–475). Овај други рат вођен је на широком простору од Дунава до Албаније и у њега се у јуну 1318. године умешао и бан Младен II Брибирски, који је краткотрајним запоседањем Хума дошао у непосредно залеђе Дубровника (**Мишић 1996**, 55). О знатном броју избеглица у граду казује одлука Малог већа од 8. августа 1318. године којом се странцима и домаћима, као и „Словенима“ и Власима, строго забрањује ношење оружја. Одлука је уз претњу казном поновљена и 15. септембра, али се односила само на словенски живаљ (**Monumenta Ragusina V**, 117, 120. Уп. **Динић-Кнежевић 1995**, 234). И током следеће 1319. године долазило је до даљег прилива придошлица (**Динић-Кнежевић 1995**, 234–235).

Дубровачка република је имала потешкоћа са дошљацима из залеђа и почетком двадесетих година XIV столећа. Због тога су 25. маја 1323. године чак изабрали двојицу грађана са задатком да чувају врата на Пилама и одузимају оружје изгладнелом становништву које долази у град, уз обавезу да га врате када би дошљаци напуштали градско подручје (**Monumenta Ragusina I**, 85. Уп. **Динић-Кнежевић 1995**, 235).

Познато је, такође, да се велики број придошлица обрео у Дубровнику крајем треће деценије XIV века, најпре у вези са ратом између српског краља Стефана Дечанског (1321–1331) и Дубровника, који је вођен у раздобљу од 1327. до 1328. године (**Крекић 1968**: 193–204), а затим и сукобима између Србије и Босне око Хума (**ИСН 1981**, 500–501). Много је страдала популација на подручјима захваћеним ратним операцијама будући да су, угрожени несташицама и глађу, били приморани да напуштају своја огњишта и крену пут морске обале. Ово је, нема сумње, било највеће померање становништва из залеђа Дубровника током читавог средњег века (**Динић-Кнежевић 1995**, 39). О размерама демографских кретања речито казује и предлог Већа умоље-

них од 1. августа 1330. године да се, осим трговаца, сви протерају. Ипак, на крају је превладало мишљење да се придобили не протерују него да им се одузме оружје и да се обезбеди добра стража. Да је стање било незавидно, показује и одлука од 14. септембра 1330. године, према којој су изабрана четири властелина да спрече ношење оружја у граду и да већ током дана истерају све странце. Истовремено је и кнез издао наређење да сви странци у граду, изузимајући Ђеновљане, на лађи са житом у току дана напусте град, под претњом казне затвора и десет перпера по особи (**Monumenta Ragusina II**, 329; **Monumenta Ragusina V**, 291. Уп. **Динић-Кнежевић 1995**, 39, 235).

На основу података из Дубровачког архива сазнејемо да је до новог притиска странаца на град дошло крајем децембра 1357. године. Стога је Мало веће изабрало три властелина са овлашћењима да испитају придобиле, али нису познати подаци до којих су они дошли. Наравно, међу дошљацима је вероватно било и гладних из залеђа (**Monumenta Ragusina II**, 205. Уп. **Динић-Кнежевић 1995**, 39, 236).

Велика глад била је и 1371. године. Дубровачки летописци под том годином наводе да је мноштво људи из Босне са породицама и знатним богатством у злату и гламском сребру доспело у град и да су сви били примљени за дубровачке грађане (**Annales Ragusini**, 42, 235. Уп. **Динић-Кнежевић 1995**, 237). Неки научници у овим придобилицама препознају бегунце из Кратова, где су живели имућни људи, који су после Маричке битке желели да сачувају своју покретну имовину (**Новаковић 1960**², 214 – 215).

И 1379. године се помиње глад и изгладнели који су у Дубровнику видели једини спас (**Monumenta Ragusina IV**, 215. Уп. **Динић-Кнежевић 1969**, 82). Да је стање било крајње забрињавајуће говори и чињеница да су многи са породицама и имовином почели да се селе на градску територију. У намери да овој појави стане на пут, Веће умољених је 12. марта 1380. године, уз претњу казном од пет перпера по особи или месец дана затвора, становништву дубровачког дистрикта забранило да прима и држи породице и стоку словенских придобилица. За оне који су их већ примили наложено је да их у року од три дана истерају (**Динић 1951**, 23. Уп. **Динић-Кнежевић 1969**, 82). Будући да је успех предузетих мера изостао, 28. марта 1380. године изабрана су тројица угледних грађана са задатком да испитају оне који из угрожених подручја долазе у Дубровник. Пошто се стање ни тада није поправило, Веће умољених је 22. децембра 1380. године овластило капетане задужене за одбрану Дубровника да из града истерају ове придобиле и да онемогуће прилив других гладних. Подаци Дубровачког архива казују да притисак избеглица није попустио ни следеће 1381. (**Динић 1951**, 26, 94, 117, 126. Уп. **Динић-Кнежевић 1995**, 237), а последице глади су се осећале и следећих година, па је у марту 1386, уз претњу казне од петнаест дана затвора, уследила нова забрана (**Динић 1964**, 259. Уп. **Динић-Кнежевић 1969**, 83).

Поновна навала гладних из залеђа Дубровника забележена је у зиму 1395. године, па је већ 10. фебруара Велико веће одлучило да се сви сиромашни новопридошли и они који накнадно дођу истерају и да им се да извесна количина хлеба. Чуо се и предлог да се пребаце у Апулију, али то није прихваћено (*Reformationes XXX*, 7', 103', 104. Уп. **Динић-Кнежевић 1969**, 83 н. 66).³

Као последица бурних догађаја у Босни, у које су се умешали Турци (**Ђирковић 1964а**, 244), у Дубровник су 1416. године поново почели да пристижу гладни. Тако је већ 4. априла под претњом казне забрањено да се на баркама и бродовима у град довозе сиромашни и болесни који су бежали пред Турцима. Ипак, почетком октобра 1416. уследио је снажан притисак гладних, па је Мало веће опет запретило казнама уколико се примају придошли. Пошто предузете мере нису уродиле плодом, 10. новембра 1416. године поново је забрањено да се у град пуштају сиромашни из Босне и са других подручја, а оне који су већ ушли треба протерати пошто се свакоме да за два динара хлеба или онога што желе (*Consilium Minus*, I, 78, 87', 92. Уп. **Динић-Кнежевић 1995**, 241 н. 45).

Дубровачка влада је и током 1417. године морала да предузима различите кораке да би се заштитила од сиромашних и гладних који су долазили из области опустошених од Турака и међусобних обрачуна босанских великаша, с једне, и како би осујетила трговину људима, с друге стране (*Consilium Minus*, I, 110, 110', 111. Уп. **Динић-Кнежевић 1995**, 241 н. 46). Исте, 1417. године, забележени су случајеви драговољних одлазака у Апулију, али и насилног пребацивања избеглица на Апенинско полуострво (**Динић-Кнежевић 1995**, 241). И наредних година у Дубровнику се појавио велики број сиромашних који су превасходно пристизали из Босне, где су још увек трајали сукоби наследника Павла Раденовића и Сандаља Хранића. У борбе су се умешали и нови босански краљ Стефан Остојић (1418–1421), као и Турци који су све више постајали незаобилазни у сукобима обласних господара. То је доводило до пустошења и разарања, а непосредна последица била је тешка глад, о чему сведочи и чињеница да се ових година, поред Сандаља Хранића и Петра Павловића, у Дубровнику снабдевао житом и сам краљ Стефан Остојић (**Ђирковић 1964а**, 245–246; **Динић-Кнежевић 1969**, 84; **Динић-Кнежевић 1995**, 242).

Подаци Дубровачког архива казују да је за време такозваног конавоског рата, који је војвода Радослав Павловић водио против Дубровника од априла 1430. до половине октобра 1432. године, дошло до већег прилива становништва (**Божић 1952**, 49–56). Већ почетком новембра 1430. године Мало

³ Будући да нисам био у могућности да непосредно консултујем непубликоване податке Дубровачког архива, овде и у даљем тексту сам их користио и наводио према радовима проф. Душанке Динић-Кнежевић.

веће је овластило надлежне да санитарским службеницима дају вина, хлеба и бешкота како би их разделили сиромашнима који су се налазили надомак града (*Consilium Minus*, V, 74. Уп. **Динић-Кнежевић 1995**, 243 н. 58).

Нови талас гладних на територији Дубровачке републике забележен је у пролеће 1436. године. Пошто је у Новом Брду и у Босни харала куга, Мало веће је 19. новембра 1436. године наредило санитарским службеницима да на вратима Пила и Плоча поставе по једног чувара са задатком да надгледају све који улазе у град. Како је изван зидина града било доста сиромашних, Велико веће је 8. априла 1437. године овластило кнеза и Мало веће да им дају хране за сто перпера, а Мало веће је следећег дана изабрало пет службеника како би од грађана прикупили помоћ за сиромашне. Уколико то не би било довољно, требало је да се од општинских средстава да још сто перпера (*Consilium Majus*, V, 133; *Consilium Minus*, VII, 102, 138'. Уп. **Динић-Кнежевић 1995**, 244 н. 64). Нови сукоби између Стефана Вукчића Косаче, који се измирио с краљем Стефаном Твртком II (1404–1409, 1421–1443), и Радослава Павловића, до којих је дошло већ крајем 1436, довели су до новог прилива избеглица који су нахрупили са околних територија 1437. године (**Динић-Кнежевић 1995**, 244–245).

Подаци Дубровачког архива особено су сведочанство о томе како су рат који се водио између Стефана Вукчића Косаче и Дубровника (1451–1454) (**Ђирковић 1964б**, 134–210), као и елементарне непогоде болести које су захватиле херцегову земљу, проузроковали велику глад у залеђу, која је покренула колоне избеглица ка Дубровнику. Стога је Мало веће 15. октобра 1453. године овластило санитарске службенике да поставе страже како на градским вратима, тако и на другим местима на градској територији, тако где су сматрали да је најпотребније (*Consilium Minus*, XIII, 158'. Уп. **Динић-Кнежевић 1995**, 247 н. 79). Поменута одлука је по свој прилици предузета због куге која се ваљала долином Неретве и у Дријевима. До почетка 1454. године толико се накупило сиромашних и гладних да је било неопходно да се нешто хитно предузме. Стога је 25. јануара одлучено да се изаберу три особе које ће у Већу умољених предложити неке сврсисходне мере. Како се из одлуке 9. фебруара види, сиромашне је требало протерати из града. Да су дубровачке власти са њима и касније имале незгоде, разазнаје се по томе што су 22. марта 1454. године изабрана на месец дана три чувара за улаз на Пилама и три за улаз на Плочама, с платом од четири динара дневно по особи, а 22. априла им је рок продужен за још месец дана (*Consilium Rogatorum*, XIV, 12', 19'; *Consilium Minus*, XIII, 193'. Уп. **Динић-Кнежевић 1995**, 247 н. 80. Такође в. **Ђирковић 1964б**, 206, 214–215, 219; **Динић-Кнежевић 1969**, 86).

Предузете мере се нису показале делотворним, па су 17. јануара 1455. године санитарским службеницима дата овлашћења да о трошку Општине обезбеде превоз гладних у Апулију и друга места, а 28. јануара им је наложено да закључавају и откључавају градске капије и да по властитом нахођењу

кажњавају, смењују и постављају вратаре и чуваре. У априлу 1455. године их је Мало веће овластило да пронађу једног свештеника који би за плату од седам перпера месечно покрштавао, исповедао и сахрањивао ове сиромаше (*Consilium Minus*, XIII, 250³; XIV, 97⁷. Уп. **Динић-Кнежевић 1995**, 247 н. 81. Такође в. **Spremić 1980**, 11).

Према српским летописима 1456. година је била гладна (**Стојановић 1927**, 240). И овога пута, као и у ранијим приликама уосталом, угрожено становништво је у Дубровнику видело спасоносну луку. Међутим, у фебруару 1456. решено је да се гладни истерају изван дубровачких граница. Штавише, 17. априла влада је била приморана да за плату од седам перпера месечно именује свештеника који је требало да крштава, исповеда и сахрањује изгладнеле (*Consilium Rogatorum*, XIV, 254³; *Consilium Minus*, XIV, 97⁷. Уп. **Динић-Кнежевић 1969**, 87 н. 92).

Сачувани подаци казују да је и у првим деценијама после пада српске средњовековне државе било гладних година и нових миграција становништва. На основу података Дубровачког архива знамо да је 1464. била једна од таквих година. Турска пустошења 1463. године, када је срушена босанска средњовековна држава, довела су до глади у херцеговим земљама, па су се многобројни изгладнели појавили пред градским зидинама већ првих месеци 1464. године (*Consilium Rogatorum*, XVIII, 35, 41. Уп. **Динић-Кнежевић 1995**, 250 н. 94. Такође в. **Ђирковић 1964б**, 259). Није на одмет поменути да се несташица житарица 1465. године осетила и у самом Цариграду и осталим деловима Османског царства (**Hrabak 1971**, 77).

Са сличним невољама Дубровчани су морали да се суоче и неку годину касније, с обзиром на чињеницу да су се нове групе изгладнелих изнова из залеђа спустиле према граду 1468. и 1469. године. И овога пута разлог су биле војне операције које су Турци водили у унутрашњости Балканског полуострва (**Динић-Кнежевић 1995**, 250 – 251; **Радић 1999**, 108 – 109).

* * *

Медитерански градови, опасани моћним зидинама и стога веома тешко освојиви, одржавали су разнолике везе са својим залеђем. Ту се може говорити о двосмерној комуникацији, а на корист обеју страна, сем у случајевима присилног померања становништва с копна према морској обали, изазваног неким ванредним догађајима као што су епидемије разних болести, таласи глади, пустошења непријатељских војски или неке друге невоље. У таквим приликама би се медитерански градови нашли у прилично тешким ситуацијама, разапети између жеље да помогну унесрећеним дошљацима који су хитали да нађу спас, с једне, и разумљиве процене да никако не би смели дозволити да се угрозе животи својих грађана. Изнесени примери три медитеранска града – Сплита (1242), Солуна (око 1297) и Дубровника (1303. и касније) – показују целокупну сложеност и замршеност таквих критичних и опасних историјских тренутака.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Божих 1952: И. Божих. Дубровник и Турска у XIV и XV веку. Београд, 1952./ I. Božić. Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku. Beograd, 1952.

ВИИНЈ VI: Византијски извори за историју народа Југославије, уред. Ф.

Баришић – Б. Ферјанчић, VI. Београд, 1986./Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, ured. F. Barišić – B. Ferjančić, VI. Beograd, 1986.

Динић 1951: М. Динић. Одлуке већа Дубровачке републике. – Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, III одељење, књ. XV. Београд, 1951./ M. Dinić. Odluke veća Dubrovačke republike. – Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, III odeljenje, knj. XV. Beograd, 1951.

Динић 1955: М. Динић. Однос између краља Милутина и Драгутина. – ЗРВИ, 3, 1955, 49–82./M. Dinić. Odnos između kralja Milutina i Dragutina. – ZRVI, 3, 1955, 49–82.

Динић 1964: М. Динић, Одлуке већа Дубровачке републике, II. – Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, III одељење, књ. XXI, Београд, 1964./M. Dinić, Odluke veća Dubrovačke republike, II. – Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, III odeljenje, knj. XXI, Beograd, 1964.

Динић-Кнежевић 1969: Д. Динић-Кнежевић. Промет житарица између Дубровника и ближег залеђа у средњем веку. – Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду 12–1, 1969, 70–80./D. Dinić-Knežević. Promet žitarica između Dubrovnika i bližeg zaleđa u srednjem veku. – Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu 12–1, 1969, 70–80.

Динић-Кнежевић 1995: Д. Динић-Кнежевић. Миграције становништва из јуж-нословенских земаља у Дубровник током средњег века. Нови Сад, 1995./D. Dinić-Knežević. Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka. Novi Sad, 1995.

ИСН 1981: Историја српског народа, I (Од најстаријих времена до Маричке битке /1371/). Београд, 1981./Istorija srpskog naroda, I (Od najstarijih vremena do Maričke bitke /1371/). Beograd, 1981.

Јиречек 1952: К. Јиречек. Историја Срба, I–II. Београд, 1952 (репринт: 1978)/ K. Jireček. Istorija Srba, I–II. Beograd, 1952 (reprint: 1978).

Кораћ, Радић 1998: Д. Кораћ – Р. Радић. Из Каракорума у Бар. Србија у делу анонимног европског географа XIII века. – ЗРВИ, 37, 1998, 247–257./D. Korać – R. Radić. Iz Karakoruma u Bar. Srbija u delu anonimnog evropskog geografa XIII veka. – ZRVI, 37, 1998, 247–257.

Крекић 1968: Б. Крекић. О рату Дубровника и Србије 1327–1328. – ЗРВИ, 11, 1968, 193–204. /B. Krekić. O ratu Dubrovnika i Srbije 1327–1328. – ZRVI, 11, 1968, 193–204.

Крекић 1976: Б. Крекић. Зашто је вођен и када је завршен рат Дубровника и Србије 1301 – 1302? – ЗРВИ, 17, 1976, 417 – 423. /B. Krekić. Zašto je vođen i kada je završen rat Dubrovnika i Srbije 1301 – 1302? – ZRVI, 17, 1976, 417 – 423.

Ласкарис 1926: М. Ласкарис. Византиске принцезе у средњовековној Србији – прилог историји византискосрпских односа од краја XII до средине XV века. Београд, 1926. (репринт: 1997)./M. Laskaris. Vizantiske princeze u srednjovekovnoj Srbiji – prilog istoriji vizantiskosrpskih odnosa od kraja XII do sredine XV veka. Beograd, 1926. (reprint: 1997).

Мишић 1996: С. Мишић. Хумска земља у средњем веку. Београд, 1996./S. Mišić. Humska zemlja u srednjem veku. Beograd, 1996.

Новаковић 1960²: С. Новаковић. Срби и Турци у XIV и XV веку. Београд, 1960². /S. Novaković. Srbi i Turci u XIV i XV veku. Beograd, 1960².

Нуждин 1997: О. И. Нуждин. Византијско-сербски мирни договор 1298/1299. г.: причини, услови, последице. – Византијски временник 57 (82), 1997, 96 – 109./О. И. Nuzhdin. Vizantiisko-serbskii mirnyi dogovor 1298/1299. g.: prichiny, usloviia, posledstviia. – Vizantiiskii vremennik 57 (82), 1997, 96 – 109.

Острогорски 1959: Г. Острогорски. Историја Византије. Београд, 1959 (репринт 1998)./G. Ostrogorski. Istorija Vizantije. Beograd, 1959 (reprint 1998).

Павлов 1991: П. Павлов. Бугарија, „Златната орда“ и куманите (1242 – околу 1274). – Векове 2, 1991, 24 – 33./P. Pavlov. Bulgaria, „Zlatnata orda“ i kumanite (1242 – okolo 1274). – Vekove 2, 1991, 24 – 33.

Павлов, Атанасов 1994: П. Павлов – Г. Атанасов. Преминаването на татарската армија през Бугарија (1241 – 1242). – Военоисторически зборник 63 – 1, 1994, 5 – 20./P. Pavlov – G. Atanasov. Preminavaneto na tatarskata armia prez Bulgaria (1241 – 1242). – Voenoistoricheski sbornik 63 – 1, 1994, 5 – 20.

Пеинтер 1997: С. Пеинтер. Историја средњег века (284 – 1500), прев. Ч. Антић, Н. Порчић. Београд – Бања Лука, 1997./S. Peinter. Istorija srednjeg veka (284 – 1500), prev. Č. Antić, N. Porčić. Beograd – Banja Luka, 1997.

Радић 1999: Р. Радић. Глад у српским земљама XIII – XV века (историографски покушај). – Лесковачки зборник, 39, 1999, 9 – 26./R. Radić. Glad u srpskim zemljama XIII – XV veka (istoriografski pokušaj). – Leskovački zbornik, 39, 1999, 9 – 26.

Радић 2016: Р. Радић. Византија и Дубровник (Кратак осврт). – У: Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности, VII, Научни скуп Деспотовац–Манасија, 22 – 23. август 2015. године, гл. уред. Г. Јовановић, Деспотовац 2016, 269 – 287./R. Radić. Vizantija i Dubrovnik (Kratok osvrt). – U: Srednji vek u srpskoj nauci, istoriji, književnosti i umetnosti, VII, Naučni skup Despotovac–Manasija, 22–23. avgust 2015. godine, gl. ured. G. Jovanović, Despotovac 2016, 269 – 287.

Радић, Кораћ 2001: Р. Радић – Д. Кораћ. Београдски Парижанин на двору монголског кана. Цртица за историју Београда у XIII веку. – У: Словенско средњове-

ковно наслеђе, Београд, 2001, 493–503. /R. Radić – D. Korać. Beogradski Parižanin na dvoru mongolskog kana. Crtica za istoriju Beograda u XIII veku. – U: Slovensko srednjovekovno nasleđe, Beograd, 2001, 493 – 503.

Рокаи 2002: П. Рокаи – З. Ђере – Т. Пал – А. Касаш. Историја Мађара. Београд, 2002. /P. Rokai – Z. Đere – T. Pal – A. Kasaš. Istorija Mađara. Beograd, 2002.

СИЭ 1966: Советская историческая энциклопедия, глав. ред. Е. М. Жуков, 9 (Мальта – Нахимов). Москва, 1966. /Sovetskaia istoricheskaia entsiklopediia, glav. red. E. M. Zhukov, 9 (Malta – Nakhimov). Moskva, 1966.

Станковић 2012: В. Станковић. Краљ Милутин (1282–1321). Београд, 2012./ V. Stanković. Kralj Milutin (1282 – 1321). Beograd, 2012.

Станојевић 1937: С. Станојевић. Краљ Милутин. – Годишњица Николе Чупића 46, 1937, 1–43./S. Stanojević. Kralj Milutin. – Godišnjica Nikole Čupića 46, 1937, 1–43.

Стојановић 1927: Љ. Стојановић. Стари српски родослови и летописи. Београд – Сремски Карловци, 1927./Lj. Stojanović. Stari srpski rodoslovi i letopisi. Beograd – Sremski Karlovci, 1927.

Ђирковић 1964а: С. Ђирковић. Историја средњовековне босанске државе. Београд, 1964./S. Ćirković. Istorija srednjovekovne bosanske države. Beograd, 1964.

Ђирковић 1964б: С. Ђирковић. Херцег Стефан Вукчић-Косача и његово доба. Београд, 1964./S. Ćirković. Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba. Beograd, 1964.

Узелац 2015: А. Узелац. Под сенком пса: Татари и јужнословенске земље у другој половини XIII века. Београд, 2015./A. Uzelac. Pod senkom psa: Tatari i južnoslovenske zemlje u drugoj polovini XIII veka. Beograd, 2015.

Хурани 2016: А. Хурани. Историја арапских народа, прев. И. Фундук. Београд, 2016./A. Hurani. Istorija arapskih naroda, prev. I. Funduk. Beograd, 2016.

Annales Ragusini: Annales Ragusini anonymi, dig. S. Nodilo. Zagrabiae, 1883.

Browning 1995: R. Browning. Byzantine Thessalonike: a unique city?. – Dialogos. Hellenic Studies Review, 2, 1995, 91–104.

DMA 1983: Dictionary of the Middle Ages, ed. Joseph R. Strayer, vol. II. New York, 1983.

EJ 1971: Enciklopedija Jugoslavije, 8 (Srbija – Ž). Zagreb, 1971.

Foretić 1980: V. Foretić. Povijest Dubrovnika do 1808, I (Od osnutka do 1526). Zagreb, 1980.

Hatschikjan, Troebst 1999: Südosteuropa: Gesellschaft, Politik, Wirtschaft, Kultur. Ein Handbuch, herausgegeben von Magarditsch Hatschikjan und Stefan Troebst. München, 1999.

Hrabak 1971: B. Hrabak. Izvoz žitarica iz Osmanlijskog carstva u XIV, XV i XVI stoleću – udeo Dubrovčana u prometu „turskim“ žitom. Priština, 1971.

Laiou 1972: A. Laiou. Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II. Cambridge (Mass.), 1972.

LM 1999: Lexikon des Mittelalters, VIII. Stuttgart – Weimar, 1999.

Matijević Sokol 2002: M. Matijević Sokol. Toma Arhiđakon i njegovo delo: rano doba hrvatske povijesti. Jastrebarsko, 2002.

Mavromatis 1978: L. Mavromatis. La fondation de l'empire serbe. Le kralj Milutin. Thessalonique, 1978.

Monumenta Ragusina I: Monumenta Ragusina. Libri Reformationum, I. Zagrabiae, 1879.

Monumenta Ragusina II: Monumenta Ragusina. Libri Reformationum, II. Zagrabiae, 1882.

Monumenta Ragusina IV: Monumenta Ragusina. Libri Reformationum, IV. Zagrabiae, 1896.

Monumenta Ragusina V: Monumenta Ragusina. Libri Reformationum, V. Zagrabiae, 1897.

Neville 2018: L. Neville with the assistance of D. Harrisville, I. Tamarkina, and Ch. Whatley. Guide to Byzantine Historical Writing. Cambridge, 2018.

ODB 1991: The Oxford Dictionary of Byzantium, ed. A. P. Kazhdan, vol. I. New York – Oxford, 1991.

Pachymérés: Georges Pachymérés. Relations Historiques, III. Livres VII–IX, éd. A. Failler. Paris, 1999.

Rogerije iz Apulije: Rogerije iz Apulije. Carmen Miserabile, s latinskog preveo i priredio M. Sardelić. Zagreb, 2010.

Soldo 1968–1969: J. A. Soldo. Provala Tatara u Hrvatsku. – Historijski zbornik, XXI–XXII, 1968–1969, 371–388.

Spremić 1980: M. Spremić. La migrazione degli Slavi nell'Italia meridionale e in Sicilia alla fine del Medioevo. – Archivio Storico Italiano CXXXVIII/1, Firenze, 1980, 1–17.

Šišić 1975: F. Šišić. Pregled povijesti hrvatskoga naroda, priredio i pogovor napisao T. Macan. Zagreb, 1975.

Tafrafi 1913: O. Tafrafi. Thessalonique au quatorzième siècle. Paris, 1913 (reprint: Thessaloniki 1993).

Thomas Archidiaconus: Thomas Archidiaconus. Historia Salonitana, dig. Fr. Rački. Zagrabiae, 1894.

Toma Arhiđakon: Toma Arhiđakon. Kronika. preveo sa latinskog Vl. Rismondo. Split, 1960.